

אופייה של לשון התפילה וחשיבותן של מסורות העדות בשימור הנוסח הקדום של התפילה

א. אופייה של לשון התפילה

ככל שהדורות חולפים, מעשירה הלשון את דקדוקה ואת אוצרה המילוני בזכות התפתחות עצמית פנים-לשונית, וכן בהשפעת שפות אחרות קרובות ורחוקות כאחת. מגעה של הלשון הליטורגית בלשון הדיבור שונה הוא ביסודו ממגען של שתי לשונות זו בזו: הלשון הליטורגית היא מצד אחד רפה יותר מזו של הלשון החיה, ומצד שני איתנה יותר. רפה יותר – משום שביחס ללשון הדיבור החיה, הלשון הליטורגית היא מהות סבילה; איתנה יותר – משום שבניגוד ללשון הדיבור יש לה כללים של הגייה ושל קריאה, צריך המתפלל לשנן כדי לדקדק בה. ואם יש השפעה, היא רק בכיוון אחד: לשון הדיבור היא המשפיעה על הלשון הליטורגית וטובעת בה את חותמה¹.

לפי זה לשון התפילה עברה כברת דרך ארוכה מימות התנאים ועד לתקופתנו. אם נרצה לתאר את כולה כמות שהיא היום, נצטרך להתחשב בכל הרבדים של הלשון העברית, שמהם קלטה את דרכי ביטוייה, מכיוון שהיא נוצרה שִׁקְבוֹת שכבות וגיבובים גיבובים; יש בה קטעים קדומים מאוד, יש קטעים קדומים, יש מאוחרים ויש מאוחרים מאוד.

התפילה היא דר־ממדית: מצד אחד היא נעלה וקדושה. יש בה מן השגב והרוממות, על כן צריכה היא להיבנות ממלים וביטויים פיוטיים, ממבנים ספרותיים ותחביריים הקרובים או הלקוחים מלשון המקרא – לשון הקודש. מאידך גיסא – אסור לה שתהיה קשה, בלתי מובנת. היא נועדת לשמש כלי הבעה לכל בני העם היהודי – לחכמים ולפשוטי העם – לפיכך ראוי לה שתהיה קלילה, מובנת, פשוטה ועממית. פחות פיוטית ויותר פרוזאית. תפילה זו היא השיח, ששופך המתפלל לפני קונו, ויש לאפשר לו להתבטא כרצונו ובלשון המובנת ל².

זו הייתה בעצם מטרתם של אנשי כנה"ג להמציא לשון נפרדת, מכיוון שלשון זו הייתה קרובה ללשון המדרשים וההלכה, אך שונה מעט ממנה וזה סיפק אותם³. נשאלת השאלה: האם יש ללשון התפילה קווי-לשון ייחודיים, ואם ישנה השפעה – באיזה כיוון ומהו עומקה?

התשובה לשאלה זו אינה חד־משמעית: יש מן החוקרים, שנקודת המוצא שלהם היא לשון המקרא ומכנים אותה כמקראית ביסודה, אך מצויים בה גם רכיבים מלשון חז"ל. אחרים לעומתם גורסים, כי לשונה היא לשון חז"ל מעיקרה, אך יש בה ספיחים מלשון המקרא. אלה בכ"ה ואלה בכ"ה.

דומני, שהתוצאה היא כמעט זהה. ההבדל הוא רק בהשקפה: חסידי לשון המקרא רוצים לראותה כנשגבה ומרוממת לפיכך מתווים עליה תו של הדקדוק המקראי. לשון

1. ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 275.

2. א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים א', עמ' 239.

3. ח' רבין, הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן, בתוך: קובץ מאמרים בלי"ח בעריכת מ' בר אשר, עמ' 365 ואילך.

זו שייכת, לדעתם, לסוג הלשון הספרותית – לשון שבה נכתבו סיפורי התלמוד, האגדות והפתגמים. לאחר חתימת התלמוד נכתבו התפילות על-פי רוב בסגנון חי וטבעי ויש בהן נטייה לחקות את לשון המקרא. כמו כן אתה מוצא בתפילה תשתית מקראית והרכב שיטתי של פסוקים וקטעי פסוקים מקראיים⁴.

אסכולת לשון-חכמים מדביקה עליה תווית של לשון פשוטה יותר ועממית יותר כדי לקרב אותה אל לשון הדיבור. בימי התנאים היה אוצר מוגבל של צירופי לשון, שממנו לקח השי"ץ, ולשון זו היא חז"לית במתכונתה הדקדוקית, וכת קומראן תוכיח. אנשיה ידעו את ברכות שמע ושמעי"ע בסדר ובמבנה תחבירי דומים לאלה של חז"ל, כלומר: התפילה היא התמוגגות לשון הספרות העתיקה עם לשון הדיבור⁵.

כנראה שבתקופת חיותה של השפה בימי בית שני לא היה בא"י נוסח קבוע ומוצק, והמתפלל היה צריך לחדש בתפילה דבר בכל יום. רשות זו ניתנה לו, כנראה, בשל בקיאותו בשפה ויכולת התמרון שלו. אולם בבבל קבעו נוסח מדויק לכל התפילה⁶. אנו חוזרים אפוא לשאלה: האם לשון התפילה – יש בה חלקים הכתובים בעיקר על דרך לשון המקרא וחלקים הכתובים על דרך לשון חז"ל, או שמא המזיגה הייתה כל כך מוצלחת, עד שאין אתה מרגיש מיד באופיו של הטקסט, אלא לאחר בחינה ועיון מדוקדקים?

דומני, שכל המצוי מעט בשני רובדי-לשון אלו, יזהה בנקל סממנים מלשון המקרא וסממנים מלשון חז"ל מן התחומים השונים: אוצר המלים, תורת הצורות, תחביר וכו', אולם דווקא שילוב זה יצר במשך הדורות הרמוניה טקסטואלית יוצאת מן הכלל. לשם דוגמה נציג מאפיינים אחדים של לשון המקרא מתפילות הקבע וכמה ממאפייניה של לשון חז"ל:

מלשון המקרא:

- ★ וי"ן ההיפוך – "ותלמדם", "ותלמדנו".
- ★ מלת הזיקה "אשר": "אשר קדשנו", "אשר בדברו מעריב ערבים..."
- ★ צורות תפעלנה: "ותחזינה עינינו".
- ★ צורות עתיד לציין פעולה נמשכת או נשנית: "נשמת... תברך", "זמירות יאמרו..."
- ★ המקור נטוי: "בשובך לציון", "בעמדו לפניך..."
- ★ השימוש בכינוי "אנחנו".

מלשון חכמים:

- ★ מלת הזיקה "ש": "שעשה נסים", "שהחינו..."
- ★ צורות בינוני לציין פעולה נמשכת או נשנית: "גומל חסדים", "זוכר חסדי אבות".
- ★ צורות שה"פ: "לידע", "לישב".
- ★ כינוי חבור לנוכח אָךְ: "נקדישך ונעריצך..."
- ★ סיומת – ן לרבים: "ומקדישין ומעריצין וממליכין..."
- ★ השימוש בכינוי "אנו".

4. שניידר מדגיש במאמרו "הלשון הספרותית" (לשונו ו. עמ' 315) כי הברכות הקדומות ביותר שבתפילת שמו"ע חוברו ע"י אנשי כנה"ג בלשון דומה לזו של דניאל; האמצעיות – לאחר חורבן בית שני ונוסחו ביסודות מקראיים ובתבנית מקראית, ואף ברכות יוצר שחוברו לאחר חורבן יש בהן סימנים רבים מלשון המקרא.

5. רבין, שם, עמ' 368.

6. בנדויד, שם, עמ' 164.

סיכומו של דבר הוא, שהתפילה אינה אחידה בלשונה ובניסוחה יש בה קווים לשוניים מכאן ומכאן. כדי לדעת את כמותה והיקפה של מזיגה זו, יש לחקור חקירה שיטתית ויסודית את כל התופעות הלשוניות מתחום ההגה, הצורות, התחביר והמילון.

ב. חשיבותן של מסורות העדות בשימור הנוסח הקדום של התפילה

ככל שמרבים לחקור, כן מרחיבים את הידע על מסורות הלשון של העדות. תחום זה קנה לו מקום של ממש בחקר העברית בזכות עצמו, וכמעט שאי-אפשר לחוקר לשון, שלא יזדקק לו. חקר מסורות הניקוד בתעודות הכתובות מכאן וחקר מסורות הקריאה וההגייה של העדות מכאן – שניהם משלימים את חקר תולדות הלשון העברית ללהגיה (דיאלקטים) וסותמים בכך את הפער שנוצר כתוצאה מאי-הרציפות בדיבור השפה העברית.⁷

כשאנו באים לתאר מסורת לשון של עדה מן העדות, עלינו להבחין בין מסורת קריאת המקרא לבין מסורת קריאה המשנה. קריאתן של העדות במקרא היא מתוך נוסח אחיד של כתיב וניקוד, שהרי כולן קיבלו את הניקוד הטברני, אך בקריאת המשנה אין העדות כבולות לנוסח אחיד ומנוקד.⁸

כידוע, במשך תקופה ארוכה שימשה העברית כלשון ליטורגית והועברה מדור לדור כמסורת של תפילה וקריאה במקרא ובספרות שלאחריו. לצורך בירור דרכי שימורה של מסורת הלשון, בתקופה זאת, עלינו לעמוד על דרכי הלימוד של הקריאה לתנוקות של בית רבן.

הדעת נותנת, שעדה, המנהלת אורח חיים שמרני מזה דורות, תקפיד לשמר אף את המסורת הלשונית, כפי שהיא נמסרת בע"פ כדרך של לימוד וקריאה במקרא ובספרות שלאחריו כחלק של תרבותה וחייה המסורתיים.⁹

מסורת הקריאה של עדה מסוימת יכולה לשפוך אור על מסורות לשון קדומות ביותר ואף על מסורות הגייה, שהיו בימי קדם ובמשך הדורות תוקנו ושונו אצל רוב העדות. הדבר חשוב במיוחד כנגד ה"מתקנים", שזנחו את הניקוד המסורתי וחזרו אל הניקוד המקראי בידעין ובלא יודעין, הם ודאי התעלמו ממאמרו של ר' יוחנן: "לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד".¹⁰

כבר נאמר¹¹: יש מסורות קריאה עברית, שאין בידינו כל מקור אחר להכרתן, אלא מחזורים מנוקדים על פיוטיהם ותפילותיהם, רק בעזרתם נוכל להתקרב אל האמת. שד"ל¹² אף הוא הכיר את הערך הרב של המסורות שבפי העם, גם אם הן שונות מדרך המקרא ואינו מזלזל בהן כדרך מתקני התפילות שבאשכנז ומשכילי רוסיה ופולין. נקודת המפנה לכיוון דקדוק לשון המקרא חלה, כידוע, בראשית המאה הי"ח. בתקופה זו קמה תנועה של ממש של "מתקנים" ומחזירי עטרה ליושנה. ראשית מלחמתה של תנועה זו באה לידי ביטוי בעיקר בספר "שערי-תפילה" של ר' זלמן הענא משנת תפ"ה (1725) ויחד אתו נשאו את הדגל גם ר' יצחק סטנוב ור' וולף הינדנהיים¹³.

7. עיין בדברי הפתיחה של מורג לספרו של אלדר "עדה ולשון ד"י".

8. קי, כץ, עדה ולשון בי – יהודי גרבה, מבוא עמי י"ג: י"ח-כ"א.

9. ש.ס.

10. י. קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמי 64-67.

11. אי אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, עדה ולשון ד', עמי 83.

12. מובא אצל ברגרין, עיונים לכסיקליים, קובץ מאמרים בל"ח ב', עמי 143.

13. חוקרים רבים מציינים נקודת מפנה זו. כגון: ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמי 13; י. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, עמי 34 ועוד.

גם אצל הספרדים נתעוררו מחלוקות והיו נסיונות לתקן בכיוון לשון המקרא, אך בקנה מידה קטן יותר. בימי חיד"א, למשל, פרצה מחלוקת חמורה באיטליה בנוגע לכינוי החבור לנוכח "אָדָּ" והוא פסק: "כל דבר, שהוא מורגש בפי הציבור ראוי לסמוך עליו כאילו הם דברי נביא"¹⁴, וקוטשר¹⁵ מספר ממקור אחר, שגדול רבני עיראק (ר' יוסף חיים) רצה לשנות אף הוא מן המטבע העתיק לכיוון לשון המקרא, אך חזר בו בעקבות תשובת ר' חיד"א הנ"ל.

כללו של דבר: חסד עשו להן ולנו אותן קהילות, ששימרו בצורה עקבית ועיקשת את מסורת ההגייה והניקוד שלהן למקרא, למשנה ולתפילה, כנגד כל המבקשים לפרוץ בחומתן והדוגמאות הבאות יוכיחו:

1. התיבה "גיהנם"¹⁶:

בלהמ"ק (=בלשון המקרא): גיהנם (ע"פ יהו" ט"ו, ח).

בלי"ח (= בלשון חז"ל): גיהנם כגון: אבות א', ה'; ה', יט.

בארמית: גיהנם כגון: תרגום לישע"י כ"ו, יט.

בתרגום השבעים: גורסים את הצורה הארמית ומעתיקים "הנם" ב"א.

האוונגליון: geenna, geennam.

בערבית: جهنم (גיהנם).

בכ"י של המשנה ובסידורים מודפסים עד המאה ה-18: גיהנם.

בסידורי הספרדים ובמסורת ההגייה של העדות הספרדיות עד היום: גיהנם.

בסידורי האשכנזים "מתוקנים" המודרניים: גיהנום.

2. התיבה "מלכיות"¹⁷:

בלהמ"ק: מַלְכִיּוֹת.

בלי"ח: מְלָכִיּוֹת.

צורה זו היתה שגורה בזכות תפילות הימים הנוראים וכן במחזורים קדומים, אך בדורות האחרונים, כאשר מדקדקים שלחו ידם ותיקנו את לשון התפילה ע"פ להמ"ק, תיקנו:

מְלָכִיּוֹת < מַלְכִיּוֹת; וכן גם זְכִיּוֹת < זְכִיּוֹת.

3. כינוי חבור לנוכח"¹⁸: (כגון: נקדישך ונעריצך/נקדישך ונעריצך)

בלהמ"ק: "אָדָּ".

בלי"ח: "אָדָּ".

בכ"י, בסידורים ומחזורים קדומים: "אָדָּ" כמו בלי"ח.

בסידורים אשכנזיים מאוחרים: בדרך כלל "אָדָּ" כמו בלהמ"ק.

בסידורים ספרדיים מאוחרים: המגמה מעורבת.

14. ילון, שם, עמ' 34.

15. שם.

16. י קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמ' 65-67. וראה גם בספרי "ערכי המילון החדש לספרות חז"ל" כרך א, עמ' 70-71.

17. הנ"ל, "לי"ח - מה טיבה?" קובץ מאמרים בלי"ח ב', עמ' 70.

18. על הכינוי החבור בלי"ח בהשוואה ללהמ"ק כתבו ז' בן חיים בספר שמחה אסף, עמ' 66; י קוטשר במאמרו "לשון חז"ל"; ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה ועוד.

על הכינוי החבור בלשון התפילה כתבו י גלוסקא, עבודת-גמר, בר"אילן תשל"ט; ור' תורגימן עבודת-גמר, בר"אילן תשד"ס.

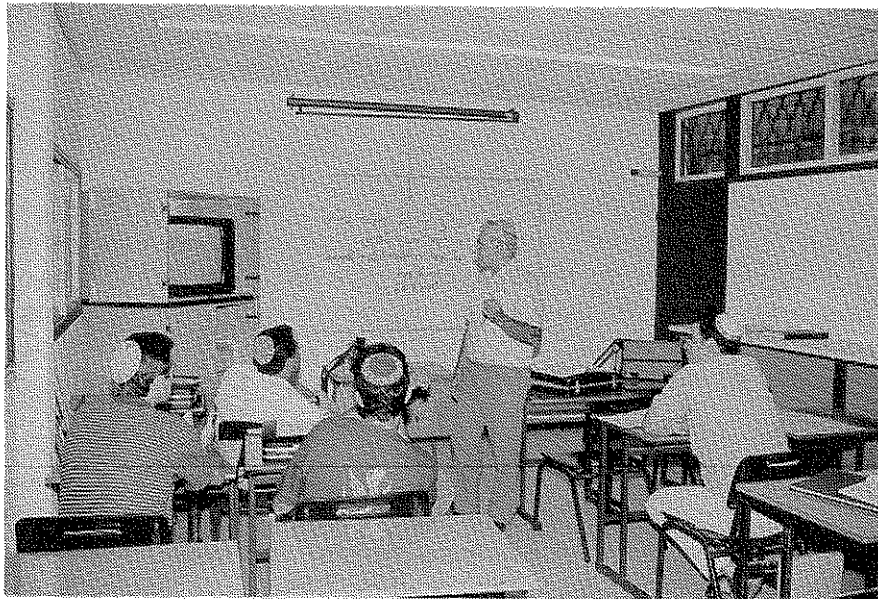
19. גם סוגיה זו נדונה ע"י הנ"ל וכן ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה ע"פ כ"י פארמה; מורג, קוטשר, בן חיים ואחרים.

4. צורות הפסק¹⁹: (כגון: בורא פרי הקפן/הקפן)
בלהמ"ק: ניקוד הפסק רק במעמד של הפסק.
בל"ח: ניקוד הפסק גם במעמד של הקשר רגיל.
בדפוסים של המשנה: הרבה כמו בלהמ"ק.
בכ"י ומסורת העדות הספרדיות של ל"ח: כמו בל"ח.

5. צורות מקור כמו "ליגע"

בערך "נגע" מביא בן יהודה²⁰ מובאה מברכת הלבנה שבסידור וכך הוא כותב: "כשם שאני רוקד כנגדך ולא אוכל לנגע בך כך לא יוכלו כל אויבי לנגע בי לרעה". ובהערות מוסיף: "והעיר ע"ז רש"י הובא בסי' שערי תפילה: "כך מצאתי בסידור ישן נושן כתוב בקלף ונכון הוא, כי לשון המקרא הוא ובכל הנוסחאות מצאתי "ואיני יכול ליגע בך...". ואכמ"ל.

20. מילון בן-יהודה, כרך VII, עמ' 3516.

שיעור בטכנולוגיה לימודית